

पर्यावरणवादी साहित्य (Eco-criticism), हवामान बदल आणि निसर्ग-माणूस नाते

श्री. सागर जगन्नाथ गुरव
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश (Abstract): आजच्या काळात पर्यावरण हा संपूर्ण जगासाठी अत्यंत महत्वाचा आणि चिंतेचा विषय बनला आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्येची वाढ आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति- वापर यामुळे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे संतुलन मोठ्या प्रमाणावर बिघडले आहे. याचा परिणाम म्हणून हवामान बदल, तापमान वाढ, दुष्काळ, पूर, जंगलतोड आणि जैवविविधतेचा न्हास यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नाते नव्याने समजून घेण्याची गरज निर्माण झाली आहे. मानवाच्या जीवनात निसर्गाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. मानवाला जगण्यासाठी लागणाऱ्या अन्न, पाणी, हवा, ऊर्जा आणि निवारा या सर्व गोष्टी निसर्गातूनच मिळतात. त्यामुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अतूट आहेत. प्राचीन काळात मानव निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगत होता. तो निसर्गाला देवतासमान मानत होता. सूर्य, चंद्र, नद्या, पर्वत, झाडे आणि प्राणी यांची पूजा केली जात होती. त्यामुळे निसर्ग आणि मानव यांच्यातील नाते अत्यंत पवित्र आणि जिद्दाव्याचे होते. परंतु आधुनिक काळात परिस्थिती बदलली आहे. औद्योगिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवाने निसर्गावर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला. निसर्गाचा समतोल राखण्याऐवजी त्याचे अति शोषण केले गेले. मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड करण्यात आली, नद्यांचे प्रदूषण झाले, हवेचे प्रदूषण वाढले आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर करण्यात आला. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आणि हवामान बदलाची समस्या निर्माण झाली. हवामान बदल हा आज जगासमोर उभा असलेला सर्वात मोठा पर्यावरणीय प्रश्न आहे. पृथ्वीचे तापमान हळूहळू वाढत आहे. हिमनद्या वितळत आहेत, समुद्राची पातळी वाढत आहे, पावसाचे प्रमाण अनियमित झाले आहे. काही भागांमध्ये दुष्काळ पडतो तर काही ठिकाणी अतिवृष्टी होते. या सर्व घटनांमुळे मानवाचे जीवन, शेती, प्राणी आणि वनस्पती यांच्यावर गंभीर परिणाम होत आहेत

मुख्य शब्द: पर्यावरणवादी साहित्य (ECO-CRITICISM), हवामान बदल आणि निसर्ग-माणूस नाते

I. प्रस्तावना

आजच्या काळात पर्यावरण हा संपूर्ण जगासाठी अत्यंत महत्वाचा आणि चिंतेचा विषय बनला आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्येची वाढ आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति- वापर यामुळे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे संतुलन मोठ्या प्रमाणावर बिघडले आहे. याचा परिणाम म्हणून हवामान बदल, तापमान वाढ, दुष्काळ, पूर, जंगलतोड आणि जैवविविधतेचा न्हास यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नाते नव्याने समजून घेण्याची गरज निर्माण झाली आहे. मानवाच्या जीवनात निसर्गाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. मानवाला जगण्यासाठी लागणाऱ्या अन्न, पाणी, हवा, ऊर्जा आणि निवारा या सर्व गोष्टी निसर्गातूनच मिळतात. त्यामुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अतूट आहेत. प्राचीन काळात मानव निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगत होता. तो निसर्गाला देवतासमान मानत होता. सूर्य, चंद्र, नद्या, पर्वत, झाडे आणि प्राणी यांची पूजा केली जात होती. त्यामुळे निसर्ग आणि मानव यांच्यातील नाते अत्यंत पवित्र आणि जिद्दाव्याचे होते. परंतु आधुनिक काळात परिस्थिती बदलली आहे. औद्योगिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवाने निसर्गावर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला. निसर्गाचा समतोल राखण्याऐवजी त्याचे अति शोषण केले गेले. मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड करण्यात आली, नद्यांचे प्रदूषण झाले, हवेचे प्रदूषण वाढले आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर करण्यात आला. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आणि हवामान बदलाची समस्या निर्माण झाली. हवामान बदल हा आज जगासमोर उभा असलेला सर्वात मोठा पर्यावरणीय प्रश्न आहे. पृथ्वीचे तापमान हळूहळू वाढत आहे. हिमनद्या वितळत आहेत, समुद्राची पातळी वाढत आहे, पावसाचे प्रमाण अनियमित झाले आहे. काही भागांमध्ये दुष्काळ

पडतो तर काही ठिकाणी अतिवृष्टी होते. या सर्व घटनांमुळे मानवाचे जीवन, शेती, प्राणी आणि वनस्पती यांच्यावर गंभीर परिणाम होत आहेत. पर्यावरणाशी संबंधित या समस्या समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये दिसून येतात. त्यामुळे साहित्यिकांनीही या विषयाकडे लक्ष दिले आहे. साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब मानले जाते. समाजात घडणाऱ्या घटना, समस्या आणि बदल यांचे चित्रण साहित्यामध्ये आढळते. म्हणूनच पर्यावरण आणि निसर्गाशी संबंधित प्रश्नांही साहित्यामध्ये महत्वाचे ठरले आहेत. या पार्श्वभूमीवर “पर्यावरणवादी साहित्य” किंवा “इको-क्रिटिसिझम” ही संकल्पना उदयास आली. पर्यावरणवादी साहित्य म्हणजे साहित्याचा असा अभ्यास ज्यामध्ये निसर्ग, पर्यावरण, प्राणी, वनस्पती आणि मानव-निसर्ग संबंध यांचा अभ्यास केला जातो. या दृष्टिकोनातून साहित्याचे विश्लेषण केल्यास पर्यावरणाच्या समस्यांकडे नवीन दृष्टीने पाहता येते. पर्यावरणवादी साहित्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे मानवाला पर्यावरणाबद्दल जागरूक करणे. साहित्याच्या माध्यमातून निसर्गाचे सौंदर्य, त्याचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण याबद्दल संदेश दिला जातो. अनेक कवी, लेखक आणि कादंबरीकारांनी आपल्या साहित्यामध्ये निसर्गाचे सुंदर चित्रण केले आहे. काही लेखकांनी पर्यावरणाचा न्हास आणि त्याचे परिणाम यांचे वास्तव चित्रण केले आहे. मराठी साहित्यामध्येही निसर्गाचे वर्णन मोठ्या प्रमाणावर आढळते. ग्रामीण जीवनावर आधारित कादंबऱ्यांमध्ये शेती, पाऊस, जंगल, प्राणी आणि पक्षी यांचे चित्रण केलेले दिसते. ग्रामीण जीवन निसर्गाशी जवळून जोडलेले असल्यामुळे मराठी ग्रामीण साहित्यामध्ये निसर्गाचे स्थान विशेष आहे. त्यामुळे पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून मराठी साहित्याचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नाते समजून घेणे हे आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक आहे. जर मानवाने निसर्गाचा योग्य वापर केला आणि त्याचे संरक्षण केले तरच पृथ्वीवरील जीवन सुरक्षित राहू शकते. अन्यथा पर्यावरणीय संकट आणखी वाढण्याची शक्यता आहे. पर्यावरण संरक्षणासाठी समाजामध्ये जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासाठी शिक्षण, सामाजिक चळवळी आणि साहित्य यांची महत्वाची भूमिका आहे. साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचवता येते. त्यामुळे लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता निर्माण होते.

पर्यावरणवादी साहित्याचा अभ्यास केल्यास आपल्याला निसर्गाशी असलेले मानवी नाते अधिक स्पष्टपणे समजते. तसेच पर्यावरणाचा न्हास कसा थांबवता येईल याबद्दलही विचार करता येतो. म्हणूनच पर्यावरणवादी साहित्य, हवामान बदल आणि निसर्ग-मानूस नाते यांचा अभ्यास आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक आहे.

II. पर्यावरणवादी साहित्य (ECO-CRITICISM) : संकल्पना व स्वरूप

पर्यावरणवादी साहित्य किंवा इको-क्रिटिसिझम हा साहित्य अभ्यासातील एक महत्वाचा आणि आधुनिक दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनातून साहित्याचा अभ्यास करताना पर्यावरण, निसर्ग, प्राणी, वनस्पती आणि मानव-निसर्ग संबंध यांचा विचार केला जातो. साध्या शब्दांत सांगायचे झाले तर ‘साहित्य आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणवादी साहित्य होय.’ विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पर्यावरणीय संकटे वाढू लागली. औद्योगिकीकरण, शहरांची वाढ, जंगलतोड, प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर यामुळे पर्यावरणाचा न्हास होऊ लागला. या समस्यांमुळे जगभरातील विचारवंत, शास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक यांचे लक्ष पर्यावरणाच्या प्रश्नाकडे वेधले गेले. या पार्श्वभूमीवर साहित्याच्या अभ्यासामध्ये पर्यावरणाच्या दृष्टिकोनातून विचार करण्याची गरज निर्माण झाली. त्यातून पर्यावरणवादी साहित्य किंवा इको-क्रिटिसिझम ही संकल्पना विकसित झाली. इको-क्रिटिसिझम म्हणजे साहित्यामधील निसर्ग आणि पर्यावरणाचे चित्रण समजून घेणे आणि त्याचे विश्लेषण करणे. साहित्यामध्ये निसर्गाचे वर्णन कसे केले आहे, मानव निसर्गाशी कसा संबंध ठेवतो, पर्यावरणीय समस्या कशा प्रकारे मांडल्या आहेत, याचा अभ्यास या पद्धतीतून केला जातो. या दृष्टिकोनातून साहित्याचा अभ्यास केल्यास निसर्गाबद्दलची जाणीव आणि संवेदनशीलता वाढते. पर्यावरणवादी साहित्याचा एक महत्वाचा उद्देश म्हणजे पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव निर्माण करणे. अनेक लेखक आणि कवी आपल्या साहित्यामधून निसर्गाचे महत्त्व सांगतात. ते निसर्गाचे सौंदर्य, त्याची समृद्धी आणि त्याचे संरक्षण याबद्दल संदेश देतात. काही लेखक पर्यावरणाचा न्हास आणि त्याचे दुष्परिणाम यांचे वास्तव चित्रण करतात. त्यामुळे वाचकांच्या मनात पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण होते. पर्यावरणवादी साहित्यामध्ये निसर्गाला केवळ पार्श्वभूमी म्हणून न पाहता त्याला स्वतंत्र महत्त्व दिले जाते. पारंपरिक साहित्यामध्ये अनेकदा निसर्गाचा उपयोग फक्त सौंदर्य वाढवण्यासाठी केला जात असे. परंतु पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून निसर्गाला एक स्वतंत्र अस्तित्व मानले जाते. निसर्ग आणि मानव हे दोघेही समान महत्वाचे आहेत, असा विचार या दृष्टिकोनामध्ये मांडला जातो. इको-क्रिटिसिझमचा अभ्यास करताना साहित्यामधील विविध घटकांचा विचार केला जातो. उदाहरणार्थ, जंगल, नद्या, पर्वत, प्राणी, पक्षी, शेती, ऋतू, पाऊस, हवामान यांचे चित्रण कसे केले आहे हे पाहिले जाते. तसेच मानवाने निसर्गाशी कसा संबंध ठेवला आहे, त्याने निसर्गाचा वापर कसा

केला आहे आणि त्याचा परिणाम काय झाला आहे याचाही अभ्यास केला जातो. भारतीय साहित्यामध्ये निसर्गाचे महत्त्व प्राचीन काळापासून दिसून येते. वेद, उपनिषद, पुराणे आणि संस्कृत साहित्यामध्ये निसर्गाचे सुंदर वर्णन आढळते. भारतीय संस्कृतीमध्ये निसर्गाला देवत्व मानले गेले आहे. नदी, पर्वत, वृक्ष, सूर्य आणि चंद्र यांची पूजा केली जाते. त्यामुळे भारतीय साहित्यामध्ये निसर्गाबद्दल आदर आणि कृतज्ञता दिसून येते.

मराठी साहित्यामध्येही निसर्गाचे वर्णन मोठ्या प्रमाणावर आढळते. संत साहित्यामध्ये निसर्गाच्या माध्यमातून अध्यात्मिक विचार व्यक्त केले गेले आहेत. ग्रामीण साहित्यामध्ये शेती, पाऊस, प्राणी, पक्षी आणि ग्रामीण जीवनाशी संबंधित निसर्गाचे वास्तव चित्रण केलेले दिसते. ग्रामीण जीवन निसर्गाशी घट्ट जोडलेले असल्यामुळे मराठी ग्रामीण साहित्यामध्ये निसर्गाला विशेष महत्त्व आहे. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलन समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. आधुनिक काळात मानवाने निसर्गाचा अति वापर केल्यामुळे पर्यावरणीय संकटे निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगणे आवश्यक आहे, हा संदेश पर्यावरणवादी साहित्य देते. पर्यावरणवादी साहित्याचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे पर्यावरणीय न्यायाची संकल्पना. पर्यावरणाचा न्हास झाल्यास त्याचा सर्वाधिक परिणाम गरीब आणि ग्रामीण समाजावर होतो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण हे केवळ नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण नसून सामाजिक न्यायाशीही संबंधित आहे. या दृष्टिकोनातूनही पर्यावरणवादी साहित्याचा अभ्यास केला जातो. आजच्या काळात पर्यावरणीय संकटे दिवसेंदिवस वाढत आहेत. हवामान बदल, तापमानवाढ, दुष्काळ, पूर आणि जैवविविधतेचा न्हास या समस्या गंभीर होत आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या कामामध्ये साहित्याची महत्त्वाची भूमिका आहे. साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महत्त्व लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवता येते. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटक यांच्या माध्यमातून पर्यावरणाच्या समस्या आणि त्यांचे परिणाम लोकांच्या मनावर प्रभाव टाकतात. त्यामुळे पर्यावरणवादी साहित्य समाजामध्ये सकारात्मक बदल घडवण्यास मदत करू शकते.

III. हवामान बदल

आजच्या काळात हवामान बदल हा सर्वात गंभीर पर्यावरणीय प्रश्न असल्यामुळे पर्यावरणवादी साहित्याच्या माध्यमातून त्याचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या हवामानात दीर्घकालीन स्वरूपात होणारे बदल होय. तापमान वाढणे, पावसाचे स्वरूप बदलणे, दुष्काळ, पूर, वादळे आणि हिमनद्या वितळणे या गोष्टी हवामान बदलाचे लक्षण आहेत. पूर्वी हवामान बदल हा नैसर्गिक प्रक्रियांमुळे होत असे, परंतु आजच्या काळात मानवी क्रियाकलापांमुळे हा बदल अधिक वेगाने होत आहे. हवामान बदल हा केवळ वैज्ञानिक किंवा भौतिक प्रक्रिया नसून एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक प्रश्न आहे. या दृष्टिकोनानुसार मानवाने निसर्गाशी कसा व्यवहार केला आहे आणि त्याचा परिणाम काय झाला आहे, याचा विचार केला जातो. साहित्यामध्ये हवामान बदलाचे चित्रण केवळ घटना म्हणून न करता त्यामागील कारणे, परिणाम आणि मानवी जबाबदारी यांचे विश्लेषण केले जाते. मानवाने औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला आहे. जंगलतोड, प्रदूषण, जीवाश्म इंधनाचा वापर आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर यामुळे वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइडचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढत आहे. पर्यावरणवादी साहित्य या प्रक्रियेकडे टीकात्मक दृष्टीने पाहते. हवामान बदल हा मानवनिर्मित संकट आहे. त्यामुळे त्यासाठी मानवच जबाबदार आहे. साहित्यामध्ये अनेक लेखकांनी या संकटाचे चित्रण केले आहे. त्यांनी निसर्गाचा न्हास, बदलते हवामान आणि त्याचे परिणाम यांचे वास्तव वर्णन केले आहे. अशा साहित्यामुळे वाचकांच्या मनामध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण होते. पर्यावरणवादी साहित्य हवामान बदलाच्या परिणामांकडेही लक्ष वेधते. तापमान वाढल्यामुळे हिमनद्या वितळत आहेत, समुद्राची पातळी वाढत आहे आणि अनेक प्राणी व वनस्पती नष्ट होत आहेत. काही ठिकाणी अतिवृष्टी होते, तर काही ठिकाणी दुष्काळ पडतो. यामुळे शेती, पाणीपुरवठा आणि मानवी जीवनावर गंभीर परिणाम होतो. साहित्यामध्ये या सर्व समस्यांचे जिवंत चित्रण केले जाते. हवामान बदलाचा परिणाम सर्व समाजघटकांवर समान प्रमाणात होत नाही. गरीब, शेतकरी आणि ग्रामीण समाजावर त्याचा अधिक परिणाम होतो. पर्यावरणवादी साहित्य या सामाजिक असमानतेकडेही लक्ष वेधते. त्यामुळे हवामान बदल हा केवळ पर्यावरणीय प्रश्न नसून सामाजिक न्यायाचा प्रश्नही आहे, असे या दृष्टिकोनातून स्पष्ट होते. पर्यावरणवादी साहित्यामध्ये निसर्गाला स्वतंत्र अस्तित्व मानले जाते. निसर्ग हा केवळ मानवासाठी वापरण्याचा साधन नाही, तर तो एक सजीव आणि महत्त्वपूर्ण घटक आहे. त्यामुळे निसर्गाचा न्हास म्हणजे संपूर्ण जीवनव्यवस्थेचा न्हास होय. हवामान बदलामुळे निसर्गाचे संतुलन बिघडते आणि त्याचा परिणाम सर्व जीवसृष्टीवर होतो. साहित्यामध्ये

हवामान बदलाचे चित्रण विविध प्रकारे केले जाते. काही लेखक निसर्गाच्या बदलत्या स्वरूपाचे वर्णन करतात. काही लेखक हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या संकटांचे चित्रण करतात. काही साहित्यिक मानवाच्या चुकीच्या वर्तनावर टीका करतात. अशा प्रकारे साहित्य हवामान बदलाच्या समस्येला विविध बाजूंनी मांडते. पर्यावरणवादी साहित्याचा एक महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे जागरूकता निर्माण करणे. हवामान बदलाचे परिणाम लोकांपर्यंत पोहोचवणे आणि त्यांना पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रेरित करणे हे या साहित्याचे ध्येय आहे. कथा, कविता आणि कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून हा संदेश प्रभावीपणे दिला जातो. हवामान बदलावर उपाय करण्यासाठी मानवी दृष्टिकोन बदलणे आवश्यक आहे. पर्यावरणवादी साहित्य मानवाला निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याचा संदेश देते. निसर्गाचा अति वापर टाळणे, पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारणे आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. आजच्या काळात हवामान बदल ही जागतिक समस्या आहे. या समस्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सर्व देशांनी आणि समाजघटकांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. या प्रक्रियेमध्ये साहित्य महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. साहित्याच्या माध्यमातून लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता आणि संवेदनशीलता निर्माण होते.

IV. मानव आणि निसर्ग यांचे नाते

मानव आणि निसर्ग यांचे नाते अत्यंत प्राचीन आणि घट्ट आहे. पृथ्वीवर मानवाचे अस्तित्व निर्माण झाल्यापासून तो निसर्गावर अवलंबून राहिला आहे. मानवाला जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अन्न, पाणी, हवा, निवारा आणि ऊर्जा या सर्व गोष्टी निसर्गातूनच मिळतात. त्यामुळे निसर्गाशिवाय मानवाचे जीवन शक्य नाही. म्हणूनच मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध परस्परावलंबी आणि अतूट आहेत. प्राचीन काळात मानव निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगत होता. त्यावेळी माणूस निसर्गाला देवतासमान मानत होता. सूर्य, चंद्र, वारा, पाऊस, नदी, पर्वत आणि वृक्ष यांना पवित्र मानले जात होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक वृक्ष आणि नद्यांना देवत्व दिले गेले आहे. त्यामुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अत्यंत आदरपूर्ण आणि जिवाव्याचे होते. पूर्वीच्या समाजामध्ये निसर्गाशी जुळवून घेण्याची वृत्ती होती. शेती, पशुपालन आणि वनसंपत्ती यांवर आधारित जीवनपद्धती होती. लोक निसर्गाच्या नियमांनुसार जीवन जगत होते. पाऊस, ऋतू, माती आणि पाणी यांवर शेती अवलंबून होती. त्यामुळे निसर्गाचा समतोल राखणे आवश्यक होते. परंतु आधुनिक काळात परिस्थिती मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवाने निसर्गावर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला. औद्योगिकीकरण, शहरांची वाढ आणि विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड करण्यात आली. नद्यांवर धरणे बांधण्यात आली, खनिज संपत्ती मोठ्या प्रमाणावर काढण्यात आली आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर करण्यात आला. या सर्व क्रियांमुळे निसर्गाचे संतुलन बिघडले आहे. जंगलांची संख्या कमी झाली आहे, पाण्याचे स्रोत आटू लागले आहेत आणि हवामानामध्ये मोठे बदल दिसून येत आहेत. यामुळे मानवाला अनेक पर्यावरणीय समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून पाहिल्यास मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नाते समजून घेण्यासाठी साहित्याची मोठी मदत होते. साहित्यामध्ये निसर्गाचे विविध प्रकारे चित्रण केलेले दिसते. अनेक कवी आणि लेखकांनी आपल्या साहित्यामध्ये निसर्गाचे सौंदर्य आणि महत्त्व व्यक्त केले आहे. काही साहित्यिकांनी मानवाने निसर्गावर केलेल्या अन्यायाचे चित्रणही केले आहे. उदा.-झाडाझडती(विश्वास पाटील), चारीमेरा (राजन गवस) आणि पानकळा(र.वा.दिघे) यासारख्या कलाकृती विकास प्रकल्पामुळे होणारी नैसर्गिक व मानवी हानी मांडतात. मराठी साहित्यामध्येही मानव आणि निसर्ग यांचे नाते स्पष्टपणे दिसून येते. ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये शेती, पाऊस, नदी, प्राणी आणि जंगल यांचे चित्रण आढळते. ग्रामीण समाज निसर्गाशी अत्यंत जवळून जोडलेला असल्यामुळे त्या साहित्यामध्ये निसर्गाला विशेष स्थान आहे. तसेच लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणेही गरजेचे आहे. शिक्षण, सामाजिक चळवळी आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षणाचा संदेश समाजापर्यंत पोहोचवता येतो. साहित्याच्या माध्यमातून निसर्गाचे महत्त्व लोकांच्या मनामध्ये खोलवर रुजवता येते. कथा, कविता, कादंबरी आणि लोकसाहित्य यांच्या माध्यमातून मानव आणि निसर्ग यांचे संबंध प्रभावीपणे मांडले जाऊ शकतात. त्यामुळे पर्यावरणवादी साहित्य समाजामध्ये सकारात्मक बदल घडवण्यास मदत करते.

V. साहित्यामधील निसर्गचित्रण आणि पर्यावरणवादी विचार

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब मानले जाते. समाजात घडणाऱ्या घटना, विचार, भावना आणि अनुभव यांचे चित्रण साहित्यामध्ये आढळते. मानवाचे जीवन निसर्गाशी अत्यंत जवळून जोडलेले असल्यामुळे साहित्यामध्ये निसर्गाचे चित्रण मोठ्या प्रमाणावर दिसून

येते. पर्वत, नद्या, जंगल, प्राणी, पक्षी, ऋतू, पाऊस आणि शेती यांसारख्या घटकांचे वर्णन अनेक साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यामध्ये केले आहे. त्यामुळे साहित्यामधील निसर्गचित्रण हा एक महत्वाचा अभ्यासाचा विषय बनला आहे. प्राचीन काळापासून साहित्यामध्ये निसर्गाचे सौंदर्यपूर्ण वर्णन केले गेले आहे. संस्कृत साहित्यामध्ये ऋतूंचे, फुलांचे, नद्यांचे आणि पर्वतांचे अत्यंत सुंदर चित्रण आढळते. कवी निसर्गाच्या माध्यमातून मानवी भावना व्यक्त करतात. उदाहरणार्थ, पावसाचे वर्णन करून आनंद व्यक्त केला जातो, तर कोरड्या वातावरणाचे वर्णन करून दुःख किंवा विरह व्यक्त केला जातो. यावरून निसर्ग आणि मानवी भावना यांचे घनिष्ठ नाते स्पष्ट होते. भारतीय साहित्यामध्ये निसर्गाला केवळ सौंदर्याचे प्रतीक मानले गेले नाही, तर त्याला जीवनाचा आधारही मानले गेले आहे. नद्या, पर्वत आणि वृक्ष यांना पवित्र मानले जाते. अनेक धार्मिक ग्रंथांमध्ये निसर्गाचे महत्त्व सांगितले गेले आहे. त्यामुळे भारतीय साहित्यामध्ये निसर्गाबद्दल आदर आणि कृतज्ञतेची भावना दिसून येते. मराठी साहित्यामध्येही निसर्गाचे चित्रण मोठ्या प्रमाणावर आढळते. संत साहित्यामध्ये निसर्गाच्या माध्यमातून अध्यात्मिक विचार व्यक्त केले गेले आहेत. संत कवी निसर्गातील साधेपणा आणि पवित्रता यांचा उपयोग करून आध्यात्मिक संदेश देतात. तसेच ग्रामीण साहित्यामध्ये निसर्गाचे वास्तव चित्रण केलेले दिसते. शेती, पाऊस, माती, प्राणी आणि जंगल यांचे वर्णन ग्रामीण जीवनाशी संबंधित साहित्यामध्ये आढळते. ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये निसर्गाला विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. ग्रामीण समाजाचा निसर्गाशी अत्यंत जवळचा संबंध असतो. शेतकऱ्याचे जीवन पावसावर आणि मातीवर अवलंबून असते. त्यामुळे ग्रामीण साहित्यामध्ये पाऊस, नदी, झाडे आणि शेती यांचे जिवंत चित्रण दिसते. यामुळे वाचकाला निसर्गाशी असलेले मानवी नाते अधिक स्पष्टपणे समजते. पर्यावरणवादी साहित्याच्या दृष्टीने निसर्गचित्रणाला विशेष महत्त्व आहे. या दृष्टिकोनातून साहित्यामधील निसर्गाचे वर्णन केवळ सौंदर्य म्हणून पाहिले जात नाही, तर त्यामागील पर्यावरणीय संदेश समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. उदाहरणार्थ, जंगलतोड, प्रदूषण किंवा हवामान बदल यांसारख्या समस्यांचे चित्रण साहित्यामध्ये केले असल्यास त्याचे पर्यावरणीय विश्लेषण केले जाते. पर्यावरणवादी विचारसरणी असे सांगते की निसर्गाला केवळ मानवी उपयोगासाठी असलेले साधन म्हणून पाहणे चुकीचे आहे. निसर्गाला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. त्यामुळे साहित्यामध्ये निसर्गाला केवळ पार्श्वभूमी म्हणून न दाखवता त्याला एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून मांडणे आवश्यक आहे. अनेक आधुनिक लेखकांनी आपल्या साहित्यामध्ये निसर्गाचे असे चित्रण केले आहे. आजच्या काळात पर्यावरणीय समस्या वाढत असल्यामुळे साहित्यामध्येही त्याचे प्रतिबिंब दिसू लागले आहे. काही लेखकांनी जंगलतोड, प्रदूषण आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्यांचे वास्तव चित्रण केले आहे. अशा साहित्यामध्ये पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचा संदेश दिला जातो. त्यामुळे वाचकांच्या मनामध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण होते. निसर्गचित्रणाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे मानवी भावना आणि निसर्ग यांचे संबंध. कवी आणि लेखक अनेकदा निसर्गाच्या माध्यमातून मानवी भावना व्यक्त करतात. उदाहरणार्थ, वसंत ऋतू आनंदाचे प्रतीक मानला जातो, तर शरद ऋतू शांततेचे प्रतीक मानला जातो. पावसाचे वर्णन प्रेम, आशा आणि नवजीवन यांचे प्रतीक म्हणून केले जाते. अशा प्रकारे निसर्ग मानवी भावनांचे प्रतीक बनतो. साहित्यामधील निसर्गचित्रण वाचकांच्या मनावर सकारात्मक परिणाम करते. निसर्गाचे सुंदर वर्णन वाचल्यावर माणसाच्या मनामध्ये आनंद, शांतता आणि संवेदनशीलता निर्माण होते. त्यामुळे निसर्गाबद्दल आदर आणि प्रेमाची भावना वाढते. ही भावना पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रेरणा देऊ शकते. आजच्या काळात पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. निसर्गाचे संतुलन राखण्यासाठी समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. साहित्य या कार्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकते. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटक यांच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महत्त्व प्रभावीपणे मांडता येते. पर्यावरणवादी साहित्याच्या माध्यमातून मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलन समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. निसर्गाचा अति वापर केल्यास त्याचे दुष्परिणाम मानवालाच भोगावे लागतात, हा संदेश साहित्यामधून दिला जातो. त्यामुळे साहित्य समाजामध्ये पर्यावरणाबद्दल सकारात्मक विचार निर्माण करू शकते.

VI. पर्यावरण संरक्षण आणि साहित्याची भूमिका

आजच्या आधुनिक काळात पर्यावरण संरक्षण हा संपूर्ण जगासमोर उभा असलेला अत्यंत महत्वाचा प्रश्न आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्येची वाढ आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन मोठ्या प्रमाणावर बिघडले आहे. जंगलतोड, प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा न्हास यांसारख्या समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत आहेत. या परिस्थितीत पर्यावरणाचे संरक्षण करणे ही काळाची गरज बनली आहे. पर्यावरण संरक्षणामध्ये शिक्षण आणि जनजागृती यांना विशेष महत्त्व आहे. लोकांना पर्यावरणाचे महत्त्व समजले तरच ते पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी प्रयत्न करतील. या कार्यामध्ये साहित्याची भूमिका अत्यंत

महत्वाची आहे. साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण याबद्दल प्रभावी संदेश समाजापर्यंत पोहोचवता येतो. साहित्य हे मानवी भावना आणि विचार व्यक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटक यांच्या माध्यमातून लेखक समाजातील विविध समस्या मांडतात. पर्यावरणाशी संबंधित समस्या देखील साहित्यामध्ये मांडल्या जातात. त्यामुळे वाचकांच्या मनामध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण होते. अनेक साहित्यिकांनी आपल्या लेखनातून निसर्गाचे सौंदर्य आणि महत्त्व मांडले आहे. ते निसर्गाचे वर्णन करताना त्यातील शांतता, समृद्धी आणि जीवनदायी शक्ती यांचे चित्रण करतात. अशा प्रकारचे साहित्य वाचकांच्या मनामध्ये निसर्गाबद्दल प्रेम आणि आदर निर्माण करते. जेव्हा माणसाला निसर्गाबद्दल प्रेम वाटते तेव्हा तो निसर्गाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रेरित होतो. काही लेखकांनी पर्यावरणाच्या न्हासाचेही वास्तव चित्रण केले आहे. जंगलतोड, नदी प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा न्हास यांसारख्या समस्यांचे चित्रण साहित्यामध्ये केले गेले आहे. अशा साहित्यामधून पर्यावरणाच्या समस्या वाचकांसमोर स्पष्टपणे मांडल्या जातात. त्यामुळे समाजामध्ये पर्यावरणाबद्दल चिंतन सुरू होते. मराठी साहित्यामध्येही पर्यावरण आणि निसर्ग यांचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. ग्रामीण साहित्यामध्ये शेती, पाऊस, माती आणि जंगल यांचे जिवंत चित्रण आढळते. ग्रामीण जीवन निसर्गाशी अत्यंत जवळून जोडलेले असल्यामुळे त्या साहित्यामध्ये पर्यावरणाचे महत्त्व स्पष्टपणे दिसते. अशा साहित्यामुळे वाचकाला निसर्गाशी असलेले मानवी नाते अधिक चांगल्या प्रकारे समजते. पर्यावरणवादी साहित्याच्या माध्यमातून समाजामध्ये पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता निर्माण केली जाते. साहित्यिक आपल्या लेखनातून पर्यावरणाचे रक्षण करण्याचा संदेश देतात. ते मानवाला निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगण्याची प्रेरणा देतात. अशा प्रकारे साहित्य समाजामध्ये सकारात्मक विचार आणि बदल घडवण्यास मदत करते. पर्यावरण संरक्षणासाठी सामाजिक चळवळी देखील महत्वाच्या आहेत. अनेक पर्यावरण चळवळींना साहित्यिकांनी पाठिंबा दिला आहे. कविता, लेख आणि भाषण यांच्या माध्यमातून त्यांनी पर्यावरणाच्या प्रश्नांवर लोकांचे लक्ष वेधले आहे. त्यामुळे साहित्य आणि सामाजिक चळवळी यांच्यातील संबंधही महत्वाचे ठरतात. आजच्या काळात माध्यमांचेही मोठे महत्त्व आहे. वृत्तपत्रे, मासिके, पुस्तके आणि इंटरनेट यांच्या माध्यमातून पर्यावरणाशी संबंधित माहिती मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचते. साहित्य या सर्व माध्यमांचा उपयोग करून पर्यावरण संरक्षणाचा संदेश समाजात पसरवू शकते. याशिवाय प्लास्टिकचा वापर कमी करणे, ऊर्जा बचत करणे आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारणेही महत्वाचे आहे. या सर्व गोष्टींसाठी लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. साहित्य या कार्यामध्ये प्रभावीपणे योगदान देऊ शकते. साहित्य वाचकांच्या मनावर खोल परिणाम करते. एखादी कथा, कविता किंवा कादंबरी वाचताना वाचक त्या अनुभवामध्ये गुंततो. त्यामुळे त्या साहित्यामधील संदेश त्याच्या मनावर प्रभाव टाकतो. म्हणूनच पर्यावरण संरक्षणाचा संदेश देण्यासाठी साहित्य हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे.

VII. पर्यावरणवादी साहित्यातील प्राणी चित्रण

साहित्याचा अभ्यास करताना निसर्ग, मानव आणि प्राणी यांच्यातील संबंधांचा विचार केला जातो. पर्यावरणवादी साहित्य असे सांगते की निसर्ग हा केवळ माणसासाठी वापरण्याचा साधन नसून तो एक स्वतंत्र आणि सजीव घटक आहे. मानव, प्राणी आणि वनस्पती हे सर्व एकाच पर्यावरणीय साखळीचे भाग आहेत. पर्यावरणवादी साहित्याच्या दृष्टिकोनातून प्राणी यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. प्राणी हे निसर्गाचा एक अविभाज्य भाग आहेत. त्यांच्याशिवाय पर्यावरणाचे संतुलन राखणे शक्य नाही. अनेक प्राणी जंगलात राहतात आणि त्या जंगलाच्या परिसंस्थेला टिकवून ठेवतात. उदाहरणार्थ, काही प्राणी बियाणे पसरवतात, काही प्राणी जंगलातील अन्नसाखळी टिकवतात. त्यामुळे प्राणी आणि निसर्ग यांचे नाते अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवाने आपल्या स्वार्थासाठी जंगलांचा नाश केला, त्यामुळे अनेक प्राण्यांचे निवासस्थान नष्ट झाले. काही प्राणी नामशेष झाले आहेत, तर काही प्राणी नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. ही स्थिती पर्यावरणासाठी अत्यंत धोकादायक आहे. पर्यावरणवादी साहित्य या समस्येकडे गंभीरपणे पाहते आणि माणसाच्या वर्तनावर टीका करते. साहित्यामध्ये प्राण्यांचे चित्रण विविध प्रकारे केले जाते. काही साहित्यामध्ये प्राणी मानवी जीवनाशी जोडलेले दाखवले आहेत. लोककथांमध्ये, गोष्टींमध्ये आणि कवितांमध्ये प्राणी हे पात्र म्हणून दिसतात. या माध्यमातून प्राण्यांचे महत्त्व आणि त्यांचे अस्तित्व याबद्दल संदेश दिला जातो. मराठी साहित्यामध्येही प्राण्यांचे आणि निसर्गाचे सुंदर चित्रण आढळते. ग्रामीण जीवनावर आधारित साहित्यामध्ये बैल, गायी, पक्षी, जंगलातील प्राणी यांचे वर्णन केलेले दिसते. शेतकऱ्यांचे जीवन प्राण्यांवर अवलंबून असते. त्यामुळे प्राणी आणि मानव यांचे नाते अधिक जवळचे दिसते. प्राणी आणि मानव यांच्यातील नाते केवळ उपयोगाचे नसून भावनिकही आहे. अनेक लोक प्राण्यांशी जिद्दाव्याचे संबंध ठेवतात. पाळीव प्राणी हे माणसाचे मित्र मानले जातात. त्यामुळे प्राण्यांचे संरक्षण

करणे हेही मानवाचे कर्तव्य आहे. पर्यावरण संरक्षणासाठी प्राण्यांचे संरक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. जर प्राणी नष्ट झाले तर पर्यावरणाचे संतुलन बिघडेल. त्यामुळे जंगलांचे संरक्षण करणे, प्राण्यांचे अधिवास टिकवणे आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारणे आवश्यक आहे.

VIII. निष्कर्ष

- 1) पर्यावरण हा केवळ वैज्ञानिक विषय नाही, तर तो सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक विषयही आहे. साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण याबद्दल प्रभावीपणे संदेश देता येतो. त्यामुळे पर्यावरणवादी साहित्याचा अभ्यास समाजासाठी उपयुक्त ठरतो.
- 2) पर्यावरणवादी साहित्य हा साहित्य अभ्यासातील एक महत्त्वाचा आणि उपयुक्त दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनातून साहित्याचा अभ्यास केल्यास मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अधिक चांगल्या प्रकारे समजतात. तसेच पर्यावरण संरक्षणाची जाणीवही निर्माण होते.
- 3) पर्यावरणवादी साहित्य हवामान बदलाच्या समस्येला समजून घेण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम आहे. या दृष्टिकोनातून साहित्याचा अभ्यास केल्यास पर्यावरणाचे महत्त्व आणि त्याचे संरक्षण याबद्दल जागरूकता निर्माण होते. त्यामुळे हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी पर्यावरणवादी साहित्याचा अभ्यास अत्यंत उपयुक्त ठरतो.
- 4) मानव आणि निसर्ग यांचे नाते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. निसर्गाचे संरक्षण केल्याशिवाय मानवाचे भविष्य सुरक्षित राहू शकत नाही. त्यामुळे मानवाने निसर्गाशी सुसंवाद साधून जीवन जगणे आवश्यक आहे.
- 5) साहित्यामधील निसर्गचित्रण हा केवळ सौंदर्याचा विषय नसून तो पर्यावरणीय जाणीवेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून साहित्याचा अभ्यास केल्यास निसर्गाचे महत्त्व अधिक स्पष्टपणे समजते आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रेरणा मिळते.
- 6) पर्यावरण संरक्षणासाठी साहित्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. साहित्य समाजामध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करू शकते आणि लोकांना निसर्गाचे महत्त्व समजावून सांगू शकते. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी साहित्याचा उपयोग प्रभावीपणे करता येतो.
- 7) पर्यावरणवादी साहित्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास निसर्ग, मानव आणि प्राणी हे तिन्ही घटक एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. यामध्ये कोणताही घटक दुर्लक्षित केल्यास पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते. त्यामुळे निसर्ग आणि प्राण्यांचे संरक्षण करणे ही मानवाची जबाबदारी आहे.

संदर्भसूची

- 1) "पर्यावरण अध्ययन" – डॉ. शशिकांत कर्पे
- 2) "पर्यावरण आणि समाज" – डॉ. विजय भोसले
- 3) "पर्यावरणशास्त्र परिचय" – डॉ. सुनील देशमुख
- 4) "पर्यावरण आणि विकास" – नावनाथ मोरे
- 5) नाते निसर्गाशी – दिलीप निबाळकर
- 6) "जागतिक तापमानवाढ" – डॉ. संजय गायकवाड
- 7) "निसर्ग आणि मानव" – डॉ. माधव गाडगिल

